
مستند پژوهی فقهی روش تربیت عبادی تلاوت و تدبر در قرآن، در نظامنامه تربیتی المصطفی

مرتضی نوروزی^۱

خدیدجه رفیعی^۲

چکیده

تربیت عبادی زمانی مؤثر است که روش‌های تربیت عبادی را بشناسیم و در مورد هر کدام حد و حدود انجام آن را از طرق آیات و روایات آگاه شویم. اثری که در پیش رو دارید «مستندپژوهی فقهی روش تربیت عبادی نظامنامه جامعه المصطفی^ع با تأکید بر تلاوت و تدبر در قرآن» است. تربیت دینی، به‌خصوص یکی از شاخه‌های آن یعنی تربیت عبادی، که در نظامنامه تربیتی المصطفی به مواردی از آن اشاره شده، باید مورد توجه مسئولان و کارشناسان تربیتی حوزه‌های علمیه و مراکز دینی قرار بگیرد و از آن استفاده کنند و در تربیت و رشد طلاب و محصلین خود از آن استفاده کنند. این پژوهش نیز سه مورد از این روش‌های تربیت عبادی را آورده است و با بیان آیات و روایت‌های مربوطه و بررسی دلالت آنها، وظیفه مکلفان اعم از طلاب و هر شخصی که مسئولیت پرورش معنوی طلاب را بر عهده دارد مشخص کرده و با بیان آداب و ویژگی‌ها و آثار و بهره‌های معنوی هر یک از روش‌های تربیت عبادی به آنها کمک کرده تا به اهمیت و ضرورت روش‌های تربیت عبادی پی ببرند. در این پژوهش از روش تحقیق کتابخانه‌ای برای شناخت و تبیین آیات و روایات، با مراجعه به کتب فقهی استفاده شده است.

کیراژ؛ فقه، تربیت عبادی، تلاوت، تدبر، نظامنامه تربیتی المصطفی^ع.

۱. استادیار جامعه المصطفی^ع العالمیه

۲. دانش‌پژوه کارشناسی ارشد اصول و فقه اسلامی جامعه المصطفی^ع العالمیه، واحد خواهران مشهد مقدس،
rafiei4420@gmail.com

مقدمه

تعلیم و تربیت از ابتدا در زندگی بشر مورد توجه و اهمیت بوده است و تجارب مریبان و تلاش‌های فکری اندیشمندان نیز به این تجارب افزوده است. با پیشرفت و ایجاد علوم تخصصی در حوزه تعلیم و تربیت و شکل‌گیری شیوه‌های و روش‌های گوناگون در امر تربیت جریان علمی شدن مطالعات تربیتی تسریع پیدا کرده است.

طراحی و نگارش روش‌های تربیت اسلامی و ساماندهی نظام تربیت دینی همواره جزو مسئولیت‌ها و آمال متخصصان و مسئولان در امر تعلیم و تربیت دینی بود است. برای به دست آوردن این نظام جامع تربیت دینی، همان‌طور که جمع‌آوری توصیف‌های اسلام دارای اهمیت است به دست آوردن و استخراج دستورات اسلام نیز ضروری و مهم به شمار می‌رود.

از دیدگاه فقه تمام رفتارهای انسان در زمینه آموزشی و تربیت مانند دیگر رفتارهای اختیاری، دارای حکم شرعی است. این مقاله نیز با تعیین حکم شرعی برای مورد از رفتارهای اختیاری مکلف (تلاوت و تدبر در قرآن) در عرصه تربیت عبادی با استفاده از آیات و روایات پرداخته است و با هدف دستیابی حکم شرعی روش‌های تربیت عبادی، با نگاهی فقهی، آیات و روایات را بررسی کرده است.

مفهوم‌شناسی

۱. فقه

واژه «فقه» در لغت به معنای فهم، آگاهی و دانایی است. (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۴/۴۴۲؛ جنّاتی شاهرودی، بی‌تا) در زبان عربی به معنای رسیدن به علم غایت از طریق علم شاهد و اخص از علم است. علم به احکام شریعت. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶: ۴۲۱)

در تفسیر مجمع البیان آمده است: «و قد اخص فی العرف بعلم الأحكام الشرعیة فیقال لكل عالم بها فقیه و قیل الفقه فهم المعانی المستنبطه و لذلك لا یقال الله سبحانه فقیه؛ و فقه در اصطلاح، علم به احکام شرعی را گویند و از این‌رو به هر کس که در احکام دین دانا گردد فقیه گویند و برخی گفته‌اند: فقه درک معانی استنباطی است و از این‌رو به خدای سبحان «فقیه» نگویند». (الشیخ الطبرسی، ۱۴۱۵: ۵/۱۴۳)

۲. تربیت

واژه «تربیت» از ریشه «ربو» و از باب تفعیل است؛ چراکه کلمه ناقص، هنگامی که به باب تفعیل برده می‌شود، مصدر آن بر وزن تفعله می‌شود؛ مانند تربیه، ترکیه، تحلیه و ... (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱/۱۷۱)

تربیت در معانی گوناگونی از جمله «نهاد یا نظام آموزش و پرورش»، «حاصل عملی معین»، «فرایند اثرگذاری و اثرپذیری» و «محتوا یا برنامه» استعمال شده است. (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱/۱۲۳)

از میان این معانی، معنای سوم شایع‌تر و تا حدودی مورد اتفاق صاحب‌نظران تعلیم و تربیت است، تربیت به این معنا واقعیت بسیار عامی است که در همه سنین زندگی و همه اوضاع و احوال حیات انسانی به چشم می‌خورد. این معنا معادل (education) در زبان انگلیسی و مشتمل بر معنای آموزش و پرورش است. در این تحقیق نیز معنای سوم مورد نظر است.

۳. تربیت عبادی

تربیت عبادی عبارت است از: «آموزش عبادات و کیفیت آنها و تلاش برای ایجاد روحیه پرستش و نیایش در مرتبه‌ای به‌گونه‌ای که به انجام مناسک و تکالیف عبادی متعهد شوند». (اعرافی، ۱۳۹۵: ۲۹)

۴. تلاوت

«تلاوت» از ریشه «ت - ل - و» در لغت به معنای متابعت است (ابن فارس: ۳۵۱). تلاوت ویژه پیروی از کتاب‌های آسمانی است؛ خواه با خواندن آن باشد که گویا قاری در پی کلمات و معانی می‌رود و خواه با پیروی از اوامر و نواهی آن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶: ۶۷)؛ خواندن قرآن با ترتیل و آرامش همراه با طنین ویژه‌ای که ناشی از بزرگداشت و خشوع تلاوت‌کننده در برابر آن باشد. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۰۶)

۵. تدبر

«تدبر» یعنی نگریستن به عاقبت و آخر آن کار و تأمل و فکر نمودن در آن (فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۳۲۶)؛ «التدبیر: التفکر فی دبر الامور» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶: ۱۰۶).

تاکنون تعاریف متنوعی از آن ارائه شده که برخی به از آنها اشاره می‌شود: تفکر و تأمل در قرآن (عبدالعلی بازرگان، ۱۳۸۹: ۲۰)، ترتیل و تلاوت راستین قرآن (نقی‌پورفر، ۱۳۷۴: ۳۳)، تفسیر صحیح ظاهر و باطن (بهبودی، ۱۳۷۹: ۲۳/۱)، کشف هماهنگی بین آیات و کشف موضوع سور (علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، عبدالکریم بی‌آزار شیرازی و سید محمدباقر حجتی در تفسیر کاشف و محمود بستانی در تفسیر بنایی قرآن)، مهندسی کلان سوره‌ها طبق ترتیب مصحف - تدبر بین سوره‌ها (حوی، ۱۴۲۴: ۴۳/۱). این تعارف هیچ‌کدام به‌تنهایی کامل و جامع نیستند و می‌توان با توجه به همه آنها این‌گونه گفت: تدبر در قرآن، تفسیر صحیح ظاهر و باطن قرآن به همراه کشف هماهنگی بین آیات و موضوعات سور است.

۶. نظامنامه تربیتی

نظامنامه تربیتی جامعه المصطفی العالمیه علیه السلام مجموعه‌ای است از عناصر و اجزای به‌هم‌پیوسته و نظام‌مند تربیتی، اعم از مبانی، اهداف، اصول، روش‌ها، سیاست‌ها، خط‌مشی‌ها، و راهکارهای تربیتی است که با هدف اصلاح وضعیت موجود، بهبود فرآیند تعلیم و تربیت، و نیز ارتقای وضعیت طلاب

خروجی جامعه‌المصطفی^{علیه السلام} تدوین می‌شود (گروه نویسندگان، بی تا: ۲۰).

روش تربیت عبادی تلاوت و تدبر در قرآن در نظامنامه جامعه‌المصطفی^{علیه السلام}

«احیای قلوب، تطهیر نفوس و تقرب الهی در انس‌گیری دائمی با قرآن و مداومت در فهم عمیق معارف و فرهنگ قرآنی میسر می‌گردد. تلاوت و تدبری که همراه با حزن و اندوه درونی و با توجه و تأمل در معانی آیات باشد اثری شگرف در انسان و تحول و عروج روح او خواهد داشت» (نظامنامه المصطفی، گروه نویسندگان، بی تا: ۱۰۴).

حوزه‌های علمیه و سایر مراکز علوم اسلامی، باید امورات لازم برای همراه شدن طلاب با قرائت روزانه قرآن را انجام دهند. آشنایی طلاب با قرآن در بازه زمانی مشخص و انس با قرآن یکی از برنامه‌های مهمی است که باید در این نظام‌های تربیتی مورد توجه قرار گیرد.

توجه به آداب حضور در محضر قرآن

برای حضور در محضر قرآن کریم، دو نوع آداب وجود دارد:

۱. آداب ظاهری

قرائت قرآن کریم مانند دیگر عبادات، آداب خاصی دارد که باید آنها را دانست و رعایت کرد. بدون رعایت این آداب، حق تلاوت ادا نمی‌شود و مشقت و زحمت قاری هباءً منثوراً می‌شود. در اینجا به بررسی این آداب می‌پردازیم و از حضرت معبود درخواست داریم که ما را موفق به رعایت کامل آنها بنماید و اگر هم قصور، یا تقصیری در آن بود به فضل و کرم خویش چشم‌گوشی نماید. بعضی از آداب ظاهری مهم تلاوت و قرائت قرآن کریم، به شرح زیر می‌باشند:

الف) احساس حزن و اندوه در هنگام تلاوت قرآن

شخصی در وصف موسی بن جعفر^{علیه السلام} می‌گوید: «كَانَتْ قِرَاءَتُهُ حُزْنَاً فِإِذَا قَرَأَ فَكَأَنَّهُ يَخَاطِبُ إِنْسَانًا؛ قِرَاءَتُ قُرْآنِ اِیْشَانِ، اَمِیْخْتَه بَا حُزْنٍ وَ اَنْدُوْه بُوْد؛ پَس زَمَانِی كَه اِیْشَانِ قُرْآنِ قِرَاءَتِی مِی نَمُوْد، اَنْگَارِ اِنْسَانِی رَا مَوْرِدِ خُطَابِ قُرْآنِ مِی دَا» (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۰۶/۲). همچنین در روایات گفته شده که قرآن را با صوت حزین و همراه با نوعی اندوه بخوانید (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۰۹/۶).

ب) تلاوت قرآن در خانه

حضرت علی^{علیه السلام} می‌فرماید: «الْبَيْتُ الَّذِي يُقْرَأُ فِيهِ الْقُرْآنُ وَيُذَكَّرُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فِيهِ تَكْتُرُ بَرَكَتُهُ وَ تَحْضُرُهُ الْمَلَائِكَةُ وَ تَهْجُرُهُ الشَّيَاطِينُ وَ يَضِيءُ لِأَهْلِ السَّمَاءِ خَانَهُ اِی كَه دَر اَنْ قُرْآنِ خَوَانْدَه شُوْد، بَرَكْتِ اَنْ خَانَه زِیَادِ شُوْدَه، مَلَائِكَه بَرِ اَنْ خَانَه حَاضِرِ شُوْدَه وَ شَیْطَانِ هَا اَزِ او دَوْرِ مِی شَوْنْد وَ اِیْنِ خَانَه دَرِ عَالَمِ

ملکوت نورافشانی می کند» (کلینی، ۱۳۶۵: ۴۹۹/۲). در روایات، علاوه بر قرائت قرآن در خانه، قرائت قرآن در مسجد نیز توصیه شده است؛ اما قرائت قرآن در خانه تأکید بیشتری دارد (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۶۰/۷) زیرا این کتاب آسمانی در مساجد و اماکن مذهبی، همواره در حال قرائت می باشد؛ اما باید انسان‌های مؤمن، با قرائت قرآن در خانه‌های خویش، شیاطین را از آن مکان دور نمایند. وجود نورانیت قرآن در خانه، مساجد، مراکز علمی و محل کار انسان، موجب بخشیدن زندگی دوباره به انسان و محیط اطراف او می‌شود. بازگشت به محضر این کلام آسمانی و وحی الهی، کلید حل بسیاری از مشکلات و راه درمان بسیاری از دردهای انسان‌ها است.

ج) طهارت

بسیار شایسته می‌باشد که قرآن کریم با طهارت ظاهری و وضو خوانده شود. البته قرائت قرآن، بدون وضو نیز صحیح محسوب می‌گردد؛ اما حضور با طهارت در محضر این کتاب وحی الهی، بهتر می‌باشد.

د) تلاوت قرآن در تمام طول شبانه‌روز

قرآن در تمام طول شبانه‌روز و مخصوصاً در هنگام سحر که ارزش و اهمیت بیشتری دارد، همچنین اکثراً روایات زیادی در منابع دینی داریم در مورد قرائت قرآن کریم در برخی مواقع خاص، جزء مستحبات مؤکد محسوب می‌گردد (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۳۰/۲).

ه) استعاذه از شیطان در هنگام حضور در محضر قرآن کریم

با قرائت «اعوذ بالله من الشیطان الرجیم» شیطان را در هنگام تلاوت قرآن از خود دور کنیم.

و) تلاوت قرآن با ترتیل و به صورت شمرده

باید قرآن کریم را به صورت شمرده قرائت نمود و به معانی آن توجه قلبی و ذهنی داشت. با این نوع قرائت قرآن، این کتاب آسمانی با روح انسان آمیخته خواهد شد. خداوند متعال نیز به شمرده خواندن قرآن امر نموده است: «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا». (مزمّل: ۴)

ز) زیبا خواندن قرآن

خوانش زیبای قرآن کریم، به‌خصوص در محافل دینی ضرورت دارد، زیرا ممکن است قرائت این کتاب الهی با صوت ناهنجار برای مخاطبین ایجاد انزجار نماید.

ح) تلاوت ده یا پنجاه آیه در روز

در مورد قرائت کمیت‌های مختلف آیات قرآن کریم، احادیث متعددی وارد شده است؛ برای نمونه در برخی از احادیث تأکید شده که انسان باید روزانه ده و یا پنجاه آیه قرائت کند (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۱۲/۲).

۲. آداب باطنی

خداوند متعال در سوره بقره می‌فرماید: «الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَ مَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (بقره: ۱۲۱)؛ کسانی که به آن‌ها کتاب داده‌ایم و آن‌ها را آن‌چنان که شایسته است، می‌خوانند، آنان به کتاب ایمان دارند و کسانی که به آن کافر شوند، پس آن‌ها همان زیان‌کاران هستند». امام صادق علیه السلام در تفسیر این آیه، اهل‌بیت را مصداق کسانی می‌داند که قرآن را آن‌گونه که حق تلاوتش است، تلاوت می‌کنند. مؤمنین نیز می‌توانند با رعایت آدابی خاص، به حق تلاوت قرآن کریم دست یابند. همچنین از ایشان روایت شده است: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ علیه السلام فِي قَوْلِهِ تَعَالَى «الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ» قَالَ يَرْتَلُونَ آيَاتِهِ وَ يَتَفَهَّمُونَ مَعَانِيَهُ وَ يَعْمَلُونَ بِأَحْكَامِهِ وَ يَرْجُونَ وَعْدَهُ وَ يَخْشَوْنَ عَذَابَهُ وَ يَتَمَثَّلُونَ قِصَصَهُ وَ يَعْتَبِرُونَ أَمْثَالَهُ وَ يَأْتُونَ أَوْامِرَهُ وَ يَجْتَنِبُونَ نَوَاهِيَهُ مَا هُوَ وَاللَّهُ بِحِفْظِ آيَاتِهِ وَ سَرِّدِ حُرُوفِهِ وَ تَلَاوَةِ سُورِهِ وَ دَرَسِ أَعْشَارِهِ وَ أَحْمَاسِهِ حِفْظُوا حُرُوفَهُ وَ أَصَاعُوا حُدُودَهُ وَ إِنَّمَا هُوَ تَدْبِيرُ آيَاتِهِ يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ» (ابی‌فراس، ۱۳۶۹: ۲۳۶). طبق این روایت، مراد از رعایت حق تلاوت قرآن، اموری مانند با دقت خواندن قرآن کریم، درک حقایق و عمل به احکام آن، امیدوار شدن به وعده‌ها، ترسیدن از اندازها، عبرت‌گیری از داستان‌ها، عمل به اوامر و رعایت نواهی است. در ادامه روایت، امام صادق علیه السلام قسم یاد می‌کند که مراد از حق تلاوت قرآن، حفظ آیات قرآن و خواندن حروف و تلاوت آیات آن نیست؛ بسیاری از افراد، حروف قرآن را حفظ کرده‌اند؛ اما حدود آن را ضایع می‌سازند؛ بنابراین، فقط مراد این است که باید در آیات قرآن تعقل و تفکر کنند و به احکامش عمل نمایند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۳۲). طبق این حدیث شریف، می‌توان برخی آداب باطنی حضور در محضر قرآن را به شرح زیر دانست:

الف) امید به وعده‌های قرآن و هشدارگرفتن از اندازهای آن
باید از ابتلا به اندازهای قرآن کریم هشدار گرفت و در هنگام قرائت آیات توصیف بهشت و جهنم، تأمل کرده و ضمن درخواست بهشت از خداوند متعال، از جهنم و آتش به پروردگار رحمان و رحیم پناه برد.

ب) فهم و تدبر در آیات قرآن و عمل به احکام الهی
طبق روایتی از امیرالمؤمنین علیه السلام در قرائتی که در آن تدبر نباشد، هیچ خیری وجود ندارد (کلینی، ۱۳۶۵: ۳۶/۱).

ج) توجه به بشری نبودن قرآن و در نظر گرفتن عظمت خالق آن
باید توجه داشت که تعظیم کلام، تعظیم متکلم آن نیز محسوب می‌گردد.

د) تخلیه

«تخلیه» در لغت به زینت کردن و آراستن گفته می‌شود (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ۴۳۵/۱). مراد از تخلیه در قرائت این است که باید قاری حالت خویش را متناسب با آیه‌ای کند که آن را قرائت می‌نماید؛ برای نمونه اگر قاری در حال قرائت قصص انبیاء (علیهم‌السلام) است، باید از این آیات عبرت بگیرد و اگر اسماء و صفات الهی را قرائت می‌کند، باید در مصادیق و مفاهیم آن دقت کند و با مکث و تأمل بیشتری تلاوت نماید.

ه) تخلیه

«تخلیه» در لغت به معنای تهی کردن و واگذار کردن است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶: ۲۹۸). تالی قرآن کریم باید ذهن خویش را از پیشینه‌ها و گرد شبهات خالی کند. نباید این امور، بر فهم انسان از قرآن کریم تأثیر منفی گذارد و ذهن او را از دریافت معارف الهی دور نماید.

و) برطرف کردن صفات ناپسند

قاری قرآن باید خود را از صفات ناپسند و به‌خصوص کبر، ریا، حسد و طمع پاک سازد. انسانی که با قلب آمیخته با این زنگارها به قرآن مجید رجوع کند، معنا و محتوای کلام حق تعالی در او تجلی نمی‌کند و حقایق و اسرار نهفته در این کتاب آسمانی برای او روشن نمی‌شود.

ی) طهارت روحی و معنوی

از برترین آداب باطنی تلاوت قرآن کریم، طهارت روحی و معنوی است. خداوند متعال می‌فرماید: «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (واقع، ۷۹)؛ بنابراین انسان باید با طهارت ظاهری و باطنی در محضر قرآن حاضر شود و جسم و جان خویش را آماده فهم مفاهیم مقدس کتاب آسمانی قرآن کند.

ز) توجه به قرآن به منزله نسخه‌ای شفا بخش

قاری قرآن، باید به این کتاب الهی، نه به‌عنوان یک کتاب معمولی و مخلوق آدمی، بلکه همچون نسخه‌ای شفا بخش از طرف خالق همه موجودات نگاه کند. طبق روایات، این‌گونه حضور در محضر قرآن کریم، شفای قلوب قاریان، دفع بلاها و دشمنان و نزول رحمت الهی در پی دارد. باید خواندن قرآن کریم با دلدادگی و توجه محض باشد. شخصی که به نسخه طیب خویش اعتقاد و اطمینان نداشته باشد، به شفا و بهبودی دست نخواهد نمی‌یابد. امام باقر (علیه‌السلام) برترین قاریان قرآن را این‌گونه معرفی می‌نماید: «قَرَأَ الْقُرْآنَ، فَوَضَعَ دَوَاءَ الْقُرْآنِ عَلَى دَائِ قَلْبِهِ، فَاسْهَرَ بِهِ لَيْلَهُ، وَ أَظْمَأَ بِهِ نَهَارَهُ، وَ قَامَ بِهِ فِي مَسَاجِدِهِ، وَ تَجَافَى بِهِ عَنِ فِرَاشِهِ» (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۲۷/۲).

طبق این روایت شریف، قاریان حقیقی قرآن کریم، در پی آن هستند که داروی قلب خود را از این نسخه شفا بخش الهی گرفته و بیماری‌های درونی و روحی خود را برطرف نمایند. باید قرآن کریم را به منزله دستورالعمل کامل و تمام‌عیاری دانست که انسان را از هلاکت‌ها و بیماری‌های روحی و

روانی نجات می‌بخشد. این قاریان، شب‌ها را با قرائت قرآن کریم سپری می‌کنند و در طی روز و در مساجد، خود را با تلاوت قرآن کریم سیراب می‌نمایند. این مؤمنین و عاشقان به قرآن کریم، با عشق این کتاب الهی به دیدارش در هر روز امید دارند.

امام باقر علیه السلام در ادامه روایت سابق می‌فرماید: «فَبِأُولَئِكَ يُدْفَعُ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْبَلَاءَ وَ بِأُولَئِكَ يُدِيلُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مِنَ الْأَعْدَاءِ وَ بِأُولَئِكَ يَنْزِلُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْعَيْثَ مِنَ السَّمَاءِ فَوَ اللَّهُ لَهُمْ أَلَاءٌ فِي قُرْآنِ الْقُرْآنِ أَعْزَمُ مِنَ الْكُبْرِيَّتِ الْأَحْمَرِ» (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۲۷/۲). بر اساس این روایت، خداوند متعال به سبب تلاوت و حضور این قاریان قرآن، بلاها و دشمنان را از مردم دور می‌سازد. امام باقر علیه السلام قسم یاد می‌کند که این قاریان خالص الهی، در میان مردم، از کبریت احمر نیز کمیاب‌تر هستند.

مستندات فقهی تلاوت و تدبر در قرآن

الف) ادله عامه تلاوت و تدبر در قرآن

مطابق برخی آیات، خواندن ظاهر الفاظ قرآن، مطلوبیت دارد، به گونه‌ای که تلاوت قرآن در کنار اقامه نماز و انفاق از ویژگی‌های مؤمنان شمرده شده است:

۱. سوره آل عمران: ۱۱۳

خداوند می‌فرماید: «لَيْسُوا سَوَاءً مِمَّنْ أَهَلَ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَ هُمْ يَسْجُدُونَ» (آل عمران/۱۱۳)؛ اهل کتاب همه یکسان نبودند طائفه‌ای شب‌زنده‌دار و تلاوت آیات خدا در لحظه لحظه‌های شب داشتند و سجده می‌کردند».

۲. سوره فاطر: ۲۹

خداوند می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ أَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَ عَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّنْ تَبُورَ» (فاطر/۲۹)؛ همانا کسانی که کتاب الهی را تلاوت می‌کنند و نماز را برپا می‌دارند و از آنچه به آنها روزی داده‌ایم پنهان و آشکار انفاق می‌کنند تجارت (پرسودی) را امید دارند که نابودی و کساد در آن نیست».

۳. سوره اسراء: ۱۰۶

قرآن کریم: «وَ قُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَ نَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا» (اسراء/۱۰۶)؛ و قرآنی را جزء جزء (و به تدریج) بر تو فرستادیم که تو نیز بر مردم به تدریج قرائت کنی (و با صبر و تأنی به هدایت خلق پردازی)، و این قرآن کتابی از تنزیلات بزرگ ماست».

۴. سوره نساء: ۸۲

خداوند می‌فرماید: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ. وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا

کثیراً (نساء/۸۲)؛ پس آیا در قرآن تدبر نمی‌کنند تا به هماهنگی آن پی ببرند و دریابند که از جانب خدا نازل شده است؟ و اگر قرآن از جانب غیر خدا بود، قطعاً در آن ناسازگاری و ناهماهنگی بسیار می‌یافتند».

۵. سوره مؤمنون: ۶۸

خداوند می‌فرماید: «أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ (مؤمنون/۶۸)؛ در این سخن (خدا و قرآن بزرگ) فکر و اندیشه نمی‌کنند (تا حقانیت آن را درک کنند) یا آنکه کتاب و رسول تنها بر اینان آمده و بر پدران پیشین آنها نیامده».

ب) ادله خاصه تلاوت و تدبر در قرآن

برخی از روایات بر خواندن و تدبر در قرآن سفارش می‌کند و ثواب زیادی برای آن ذکر می‌کنند. بیان ثواب برای یک فعل، بر استحباب و رجحان آن دلالت دارد از این رو، تلاوت و تدبر در قرآن، مستحب است. به بیان دیگر، از اشتیاق، رغبت و تشویق شارع به اصل خواندن و تدبر در قرآن، می‌توان به استحباب تلاوت و تدبر در قرآن حکم نمود.

روایاتی که بر رجحان و مطلوبیت قرائت قرآن دلالت می‌کند، خود به چند دسته تقسیم می‌شوند:

۱. تلاوت در زمان و مکان خاص

صحیحہ حریر

«عَلَىٰ عَنِ أَبِيهِ عَنِ حَمَّادٍ عَنِ حَرِيْزٍ عَنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: الْقُرْآنُ عَهْدُ اللَّهِ إِلَىٰ خَلْقِهِ فَقَدْ يَنْبَغِي لِلْمَرْءِ الْمُسْلِمِ أَنْ يَنْظُرَ فِي عَهْدِهِ وَأَنْ يَفْرَأَ مِنْهُ فِي كُلِّ يَوْمٍ خَمْسِينَ آيَةً؛ حضرت صادق عليه السلام فرمود: قرآن عهد خداوند و فرمان او است بر خلقش پس سزاوار است برای شخص مسلمان که در این عهد و فرمان خدا نظر افکند و روزی پنجاه آیه از آن بخواند» (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۰۹/۲).

الف) بررسی سندی

علی بن ابراهیم بن هاشم ثقه جلیل و امامی است (نجاشی، ۶۰۹/۱۴۰۷). ابراهیم بن هاشم القمی نیز ثقه جلیل و امامی است (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۱). حماد بن عیسی الجهنی ثقه جلیل و امامی و از اصحاب اجماع می‌باشد (طوسی، ۱۴۱۷: ۶۹) حریر بن عبدالله سجستانی توثیق دارد؛ هرچند کشی در مذمت او می‌گوید که برای وی از امام صادق عليه السلام اذن حضور خواسته شد و حضرت اجازه نداد و او را طرد کرد (کشی، ۱۴۰۸: ۳۳۶). شاید علت اذن ندادن امام عليه السلام این باشد که وی بدون اجازه امام صادق عليه السلام با خوارج سجستان وارد جنگ شد. اما باید گفت، چنین مذمتی، به وثاقت حریر در نقل احادیث آسیبی نمی‌رساند. افزون بر این، افرادی که او از آنان نقل می‌کند کسانی مانند «زراره، محمد بن مسلم و برید بن معاویه» هستند که از اعلام و محبوب‌ترین اصحاب امام صادق عليه السلام به شمار

می‌روند (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۴۵).

ب) بررسی دلالت

آوردن «ینبغی» در این روایت، به استحباب قرائت قرآن دلالت دارد. درباره این که خواندن «پنجاه آیه» دست کم موضوعیت دارد و اگر کمتر از آن خوانده شود، نقض عهد خدا با بشر محسوب گردد؛ به نظر می‌رسد خواندن پنجاه آیه به کمترین مقدار تلاوت قرآن در روز اشاره دارد و قطعاً بیشتر از آن حتماً مطلوبیت دارد؛ اما کمتر از آن محل تأمل است. کلمه «مسلم» در روایت، موضوعیت ندارد؛ بلکه شایسته است که هر زن و مرد مسلمان به قرائت قرآن همت کنند. همچنین نگاه کردن به ظاهر قرآن، در روایات ممدوح شمرده شده و این روایت، به خواندن و تلاوت از روی قرآن سفارش می‌کند.

مطابق این روایت آثار و ثمره‌هایی که بر خواندن قرآن مترتب است، بر شرط «اسلام» متوقف است، نه ایمان؛ درحالی که قرآن این ثمره‌ها را بر ایمان مترتب می‌داند: «وَنَزَّلْنَا مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» (اسراء، ۸۲). به نظر می‌رسد با توجه به قرینه الظالمین، مراد از «مؤمنین» در آیه مطلق فرد مسلمان است از این رو، تعارضی در دلالت روایت و آیه مورد نظر نیست؛ همان گونه که برخی با تمسک به «سیاق آیات» مراد از «ظالمین» را غیر مؤمنان، یعنی کفار می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۳/۱۷۴).

۲. تلاوت جمعی

روایت عوالی اللثالی

«وَقَالَ الصَّادِقُ عليه السلام عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَلِيِّ عليه السلام أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وآله قَالَ: ... وَ مَا جَلَسَ قَوْمٌ فِي مَسْجِدٍ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَ يَتَدَارَسُونَهُ بَيْنَهُمْ إِلَّا نَزَلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ وَ حَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ وَ مَنْ أَبْطَأَ بِهِ عَمَلُهُ لَمْ يَسِرْ [يسرع] بِهِ نَسْبُهُ؛ امام صادق عليه السلام از پدرشان و از جدشان امام علی عليه السلام از پیامبر صلى الله عليه وآله می‌فرمایند: هیچ مردی در مسجد نمی‌نشستند و کتاب خدا را تلاوت می‌کردند و در میان خود آن را مطالعه می‌کردند، تا اینکه آرامش بر آنان نازل شود و فرشتگان بر آنان احاطه کردند و کسی که این عمل را با ممارست انجام دهد پاداشش هم آهسته‌تر می‌شود» (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۳: ۳۷۴).

الف) بررسی سندی

روایت مرسله و ضعیف است.

ب) بررسی دلالت

تلاوت قرآن در مساجد مطلوب است، اما تلاوت مخصوص به آن نیست و در دیگر اماکن آموزشی نیز مطلوبیت خاص خود را دارد. انس و امنیت اجتماعی و برکات الهی در سایه انس و تدبیر با

قرآن و تلاش در امر تلاوت و تدبر آن است.

۳. تدبر

روایت طبرسی

«الطَّبْرَسِيُّ فِي الْإِحْتِجَاجِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى فِي إِحْتِجَاجِهِ يَوْمَ الْغَدِيرِ - عَلَى تَفْسِيرِ كِتَابِ اللَّهِ وَالِدَّاعِي إِلَيْهِ أَلَا وَإِنَّ الْحَلَالَ وَالْحَرَامَ أَكْثَرَ مِنْ أَنْ أُحْصِيَهُمَا وَأَعْرِفَهُمَا فَأَمْرٌ بِالْحَلَالِ وَانْتِهَى عَنِ الْحَرَامِ فِي مَقَامٍ وَاحِدٍ فَأَمَرْتُ أَنْ أَخَذَ الْبَيْعَةَ عَلَيْكُمْ وَالصَّفْقَةَ مِنْكُمْ يَقْبُولُ مَا جِئْتُ بِهِ عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فِي عَلِيٍّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ؟ ع؟ وَ الْأَثْمَةُ: مِنْ بَعْدِهِ مَعَاشِرَ النَّاسِ تَدَبَّرُوا الْقُرْآنَ وَ أَفْهَمُوا آيَاتِهِ وَ أَنْظَرُوا فِي مُحْكَمَاتِهِ وَ لَا تَتَّبِعُوا مَتَّسِبَهُهُ فَوَ اللَّهُ لَنْ يَبِينَنَّ لَكُمْ زَوَاجِرُهُ وَ لَا يُوَضِّحَنَّ لَكُمْ عَنْ تَفْسِيرِهِ إِلَّا الَّذِي أَنَا أَخْذُ بِيَدِهِ؛ پیامبر ﷺ در روز غدیر فرمودند: بر من است که کتاب خدا و دعوت کننده به سوی کتاب را تفسیر کنم، همانا حلال و حرام زیادتر از آن است که بتوانم آنها را برشمارم یا تعریف کنم، پس امر به حلال و نهی از حرام می‌کنم در یک جا. به من دستور داده شد که از تو بیعت بگیرم و از تو معامله بگیرم تا آنچه را که از خدای متعال در مورد علی امیرالمؤمنین علیه السلام و امامان علیهم السلام بعد از او آوردم از تو بپذیرم: در قرآن تدبر کن، آن را بفهم آیات محکم آن را در نظر بگیر و از متشابهات پیروی نکنید که خداوند آن را برای شما روشن نمی‌کند و هیچ کس تفسیر آن را برای شما توضیح نمی‌دهد مگر کسی که دست او را می‌گیرم» (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۹۳/۲۷).

الف) بررسی سندی

روایت بدون اتصال و مرسله و فاقد اعتبار است.

ب) بررسی دلالت

دستور و توصیه پیامبر صلی الله علیه و آله به تدبر در قرآن در راستای تعالی و رشد و فلاح بندگان است. و در نهایت بر رجحان و مطلوبیت تدبر در قرآن دلالت می‌کند.

نتیجه گیری

تمام آیه‌ای که در مورد تلاوت قرآن آورده شده است، همگی، بر رجحان و مطلوبیت تلاوت و خواندن قرآن دلالت دارند؛ زیرا ثواب‌های فراوانی که بر اصل تلاوت قرآن مترتب شده است. به عبارت دیگر، ثواب عمل، حاکی از مطلوبیت و محبوبیت شرعی آن است و بدست آوردن ثواب عمل، بر تلاوت قرآن متوقف است و زمانی که تلاوت انجام شود ثواب و حسنه برای شخص منظور می‌شود. همچنین تأکید روایات به اصل تلاوت قرآن در شرایط و موقعیت‌های گوناگون، از تلاش و علاقه شارع به تلاوت قرآن به عنوان برنامه منظم و پی‌درپی در زندگی فرد مسلمان حکایت دارد، به گونه‌ای که خواندن قرآن از حیث موقعیت‌ها، چه سوره‌هایی تلاوت شود و یا تعداد آیات، همه

این‌ها بر ازدیاد مطلوبیت و تأکید بر استحباب عمل دلالت دارند. بر همین پایه، تلاوت قرآن همه افراد مسلمان مخصوصاً طلاب محترم اهمیت می‌یابد به همین دلیل در نظامنامه نیز برای اجرای این موارد تأکید شده است و اشاره آن در نظامنامه جهت بکارگیری و تربیت طلاب است و عقل و شرع نیز بر رجحان و مطلوبیت آن حکم می‌کنند. از دیدگاه عقل، تلاوت قرآن مقدمه ای برای رسیدن به ثواب‌هایی است که خداوند تعیین کرده است و به لحاظ شرعی نیز می‌توان از رجحان و مطلوبیت اصل تلاوت قرآن، نزد شارع را استنباط کرد.

تدبر در قرآن، از جمله مهم‌ترین وظایف مسلمانان است و برای طلاب علوم اسلامی این بخش از قرآن اهمیت ویژه‌ای دارد و هرکدام از طلاب چه به صورت فردی چه به صورت گروهی هم تلاوت قرآن را داشته باشند هم تدبر در آیات داشته باشند و قرآن را با فهم عمیق و قلبی در زندگی خود آمیخته و از آموزه‌های آن استفاده کنند چه‌بسا که در آینده نیز از این آیات آسمانی در تحصیل و تبلیغ و تدریس و پژوهش‌ها استفاده کرده و راه‌گشای بسیاری از مشکلات جامعه اسلامی باشند. از نظر فقه، تدبر در قرآن، واجب کفایی است؛ یعنی اگر برخی از افراد جامعه به این امر اهتمام ورزند، از دیگران ساقط می‌شود. البته، اگر کسی فرصت و توان تدبر در قرآن را داشته باشد، انجام این عمل بر او واجب می‌شود و باید این امر را انجام دهد.

در پایان نیز پیشنهاد می‌شود مسئولان و مربیان تربیتی جامعه المصطفی علیه السلام در انجام مواردی که در نظامنامه آورده شده کوشش کنند و از روش‌های گوناگون برای تشویق و ترغیب طلاب و انجام حداکثری از جانب جمیع طلاب بکوشند به اهداف مورد نظر نظامنامه برسند و راه رشد و تعالی معنوی و روحی طلاب هموار شود.

منابع

* قرآن کریم

۱. ابن ابی الفراس، ورام، (۱۳۶۹)، مجموعه ورام، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۲. ابن فارس، احمد (۱۴۰۴)، معجم مقائیس اللغة، محقق/ مصحح: عبدالسلام محمد هارون، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۳. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، (۱۴۰۳ق)، عوالی اللئالی فی الأحادیث الدینیة، قم: موسسه سید الشهداء.
۴. ابن اثیر، مبارک بن محمد، (۱۳۶۷)، النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
۵. اعرافی، علیرضا، فقه تربیتی، قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۳۹۵.
۶. بازرگان، عبدالعلی، (۱۳۸۹) کاوشی مقدماتی در زمینه متدولوژی تدبیر در قرآن: راهنمای تحقیق و تمرین برای قرآن‌شناسان جوان، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۷. بهبودی، محمدباقر، (۱۳۷۹)، تدبری در قرآن، تهران: سنا.
۸. حجتی، سید محمدباقر و عبدالکریم بی‌آزار شیرازی، (۱۳۶۶)، تفسیر کاشف، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۹. بستانی، محمود، (۱۳۸۱)، تفسیر بنایی قرآن، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۰. تقی‌پور فر، ولی‌الله، (۱۳۷۴)، پژوهشی پیرامون تدبیر در قرآن، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۶ق)، المفردات فی الفاظ القرآن، دمشق: دارالقلم.
۱۲. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیته؟ لإحیاء التراث.
۱۳. حوی، سعید، (۱۴۲۴)، اساس فی تفسیر القرآن، قاهره: دارالسلام.
۱۴. جنّاتی شاهرودی، محمدابراهیم (۱۳۷۴)، ادوار فقه و کیفیت بیان آن، تهران: کیهان.
۱۵. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۵ق)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۱۶. طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۷۴)، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۷. طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۷)، الفهرست، قم: موسسه نشر فقاہت.
۱۸. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۷۳)، رجال طوسی، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۱۹. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، (۱۴۱۵ق)، قاموس اللغة، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۰. کاشفی سبزواری، ملاحسین، (بی‌تا)، جواهر التفسیر، تهران: دفتر نشر میراث مکتوب.
۲۱. کشی، محمد بن عمر، (۱۴۰۹)، رجال الکشی، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.
۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۵)، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامی.
۲۳. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، بیروت: دار الاحیاء تراث العربی.
۲۴. مسجد سراسی، حمید (۱۳۹۳)، «ترمینولوژی فقه: اصطلاح‌شناسی فقه امامیه»، تهران، روایت نو.
۲۵. نجاشی، احمد بن علی، (۱۴۰۷)، رجال النجاشی، (بی‌جا): مؤسسه النشر الاسلامی.
۲۶. نراقی، احمد، (۱۳۸۹)، معراج السعاده، قم: انتشارات پیام مقدس.
۲۷. گروه نویسندگان، (بی‌تا)، نظامنامه جامعه المصطفی العالمیه، قم: جامعه المصطفی العالمیه.